

George Harinck

Amerikaans-Nederlandse wederzijdse religieuze betrekkingen en beïnvloedingen in de negentiende eeuw

George Harinck verkent in dit artikel de invloed van de Hervormde Kerk en andere Christelijke afscheidsbewegingen op Amerika. Maar het gaat de auteur vooral om de daar op volgende Amerikaanse invloed op Nederland.

Inleiding

In juni 1829 zond de jaarlijkse algemene synode van de *Hollandsche Gereformeerde Kerk van de Verenigde Staten van Noord-Amerika* (Dutch Reformed Church in America) vanuit New York een brief aan de leraren, kerkenraden en leden van de gereformeerde kerk in Frankrijk. Deze brief riep in herinnering de onderdrukking en vervolging van hun 'ongelukke broeders' in het Frankrijk van na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, een repressie 'wreder dan de dood zelfs'. De brief plaatste de geschiedenis van de vervolgte kerk in Europa tegenover het voorrecht van de Reformed Church te leven in het 'land van vrijheid en vrede', de Verenigde Staten:

'Van derzelver stichting af tot op onze tijd, heeft zij, als kerk, hare vrijheden en voorregten genoten, zonder eenige kwellung, of eenigen dwang, van wege de wereldlijke magten te ondervinden. Dank zij der goddelijke bescherming, die op dezelve heeft gerust, nooit heeft zij eenige vervolging ondervonden, en nooit heeft zij eenen eenigen martelaar in dit land gehad!'¹

Dit contrast reflecteert vrij nauwkeurig de beeldvorming in de jonge Amerikaanse republiek aangaande Europa en zichzelf. Sinds 1776 was zij

1 *Brief van het algemeen synode der Hollandsche Gereformeerde Kerk van de Verenigde Staten van Noord-Amerika aan de leeraren, kerkenraden en leden der Gereformeerde Kerk in Frankrijk* (Amsterdam 1830) 13-14.

formeel een republiek. De aankoop van de Franse territoria in Amerika van Napoleon in 1803 stimuleerde krachtig een proces van natievorming. De nieuwe natie die met deze grondaankoop ontstond was qua oppervlakte drie keer zo groot als voorheen. Na deze deal zagen de Verenigde Staten zichzelf niet langer op de een of andere manier als een onderdeel van Europa, maar vormden ze zowel politiek als cultureel een zelfstandige natie. Binnen deze context werd de beeldvorming populair dat Europa het continent van de onderdrukking was en de Verenigde Staten de bakermat van de vrijheid, het betere of eigenlijke Europa. Dit contrast ontstond binnen een Atlantisch raamwerk. Omdat ze zelf echter nog maar een korte geschiedenis hadden, zochten de Amerikanen naar *'the credit of origins and a past, and these they ascribed back to Europe, therefore reserving the new life and the great historical future for themselves.'*²

In dit artikel staat de vraag centraal of in het Nederlandse geval dit type religieus geïnspireerde betrekkingen tussen de Verenigde Staten en Europa een uitzondering vormde in de negentiende eeuw, of dat je van een doorlopende transatlantische betrekking kunt spreken en zo ja, van welke aard was deze relatie dan? Een bijkomende vraag is of deze contacten, zoals in het geval van deze synodale brief, steeds vanuit de Verenigde Staten zijn geïnitieerd, of dat er ook vanuit Europa religieuze betrekkingen met de Verenigde Staten zijn gezocht.

Amerikaanse en Nederlandse herkenning

In haar zoektocht naar de *'credit of origins'* zocht de Dutch Reformed Church in America contact met verwante Europese kerken. Een van de methoden die dit kerkgenootschap daarvoor gebruikte, was het aanhalen van relaties met Franse gereformeerden, een andere het koesteren van haar Nederlandse wortels. In 1836 zond de Reformed Church haar eerste zendelingen naar Nederlands-Indië. In 1843 bood die kerk de Nederlandse orthodoxe opinie leider in de Hervormde Kerk en politieke activist Guillaume Groen van Prinsterer het erelidmaatschap aan van haar recent ingestelde *Board of Foreign Missions* en *Board of Domestic Missions*. En in datzelfde jaar kende Rutgers College in New Brunswick – gesticht door de Reformed Church – Groen een eredoctoraat toe in de

2 M. Bradbury, *Dangerous Pilgrimages. Trans-Atlantic Mythologies and the Novel* (London 1996) 7.

letteren.³ Dit waren geen impulsieve of toevallige acties, maar weloverwogen daden van het Amerikaanse kerk-genootschap, met als doel het koesteren van haar culturele en religieuze wortels in Europa.

De Reformed Church in America was in 1628 door de Nederlanders gesticht en het kerkgenootschap geldt als een van de oudste denominaties in de Verenigde Staten met een ononderbroken bediening tot de dag van vandaag. Ontstaan door een initiatief van Europeanen was het, tweehonderd jaar later, de beurt aan de Amerikanen om iets terug te doen. In hun brief aan de Franse kerken voorzagen ze hun initiatief richting het oude continent van het volgende motief: 'Wij herinneren ons met groote blijdschap, dat de ware kerk van Jezus Christus, onzen Heer, hoewel in verschillende landen verspreid, "één is in Hem"'.⁴ Gegeven de geografische afstand en het geringe contact klonken deze woorden in 1829 wel erg idealistisch, maar sindsdien ontwikkelde het christendom zich daadwerkelijk tot een wereldgodsdienst, dat is een godsdienst die manifest is op alle continenten. De brief illustreert het feit dat het de Amerikaanse kerken waren die, met hun missionaire en oecumenische geestdrift, een belangrijke aanzet gaven tot deze verspreiding van het christendom over heel de aardbol.

De brief aan de Franse gereformeerden werd in het Nederlands vertaald en in 1830 gepubliceerd door J.H. den Ouden, een Amsterdamse uitgever van publicaties uit de kring van het Reveil, een Nederlandse christelijke opwekkingsbeweging die in deze jaren het licht zag. Deze briefuitgave was een op zichzelf staand geval in zijn fonds, want de Amerikaanse wereld maakte in die tijd geen deel uit van het Nederlandse perspectief, ook niet in de Reveilbeweging, die wel sterk internationaal georiënteerd was, maar dan vooral binnen Europa. Nederland was omstreeks 1830 erg met zichzelf bezig. Welke kant moest het uit met Nederland?

Hoe ernstig was de situatie dan? In 1815 werd het Koninkrijk der Nederlanden gesticht. Het was een moderne eenheidsstaat, gedeeltelijk gefundeerd op napoleontische principes. De kerkgenootschappen werden bestuurlijk gereorganiseerd door de staat en waren voor hun functioneren alle afhankelijk van staatserkenning, ook de voordien bevoorrechte kerk, de

3 Th. de Witt aan G. Groen van Prinsterer, 30 maart 1843, in: G. Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, II, 1833-1848 ('s-Gravenhage 1964) 511; zie ook 574, 603 en I. Ferris aan Groen, 15 juni 1842, in: *Idem*, 627; 'Annual meeting of Board Trustees R.C. held July 25th 1843', in: Minutes of the Board of Trustees of Rutgers College, 1840-1844. Special Collections, Alexander Library, Rutgers University, New Brunswick, NJ.

4 *Brief van het algemeen synode der Hollandsche Gereformeerde Kerk*, 11.

Hervormde Kerk. Dit kerkgenootschap had de onderwerping geaccepteerd als feit, maar hoopte op deze manier de geprivilegieerde positie terug te veroveren die zij in de napoleontische tijd was kwijtgeraakt. Tot op zekere hoogte slaagde de kerk daar ook in. In de eerste helft van de negentiende eeuw functioneerde de Hervormde Kerk officieus als nationale kerk.

Maar de vrijheid van de kerkgenootschappen was beperkt en het strikte politieke regime van de koning frustreerde de ontwikkeling van het openbare leven. De katholieken protesteerden als eerste. Al snel volgden in de jaren twintig orthodoxe leden van de Hervormde Kerk. Zij verdedigden de onafhankelijke positie van de kerk in de staat en wilden dat de in 1618/19 door de synode van Dordrecht aanvaarde kerkorde zou worden hersteld. Het protest van de katholieken was een belangrijke impuls voor de afscheiding in 1830 van de zuidelijke Nederlanden, het huidige België, waar de bevolking overwegend katholiek was.

Door de scheiding vormde de katholieke bevolking binnen het koninkrijk niet langer de meerderheid. Betekende dit dat de vroegere protestantse Nederlandse republiek in ere kon worden hersteld? Twee jaar later, in 1832, trof een cholera-epidemie het land en kwam de onzekerheid van de Nederlanders opnieuw aan de oppervlakte. Was dit een teken van God dat de Nederlanders op een dwaalspoor geraakt waren? Politieke onzekerheid mengde zich met religieuze commotie. Er werden veel pamfletten gepubliceerd, met beschouwingen over het politieke en religieuze lot dat de Nederlanden te wachten stond – de brief van de Amerikaanse synode was er één van. Deze brief werd gelezen als een antwoord op de onzekerheid. De Amerikanen schreven vol trots en zelfbewust over hun orthodoxie, ze prezen de synode van Dordrecht van 1618-1619 en rapporteerden over de opleving van de godsdienstigheid in hun land in de afgelopen 25 jaar. Zij die in Nederland een terugkeer naar de kerkelijke orthodoxie bepleitten, de kring waarin Den Ouden zijn publicaties verkocht, voelden zich door de Amerikaanse brief geruggensteund.

In deze onrustige situatie was de Reveilbeweging op de voorgrond getreden en scheidde zich in 1834 en volgende jaren een orthodox-gereformeerde stroming af van de Hervormde Kerk. Sommige kenmerken van deze revivalbeweging doen denken aan de Second Great Awakening (1800-1830) in de Verenigde Staten, die zich in religieus opzicht typeerde door persoonlijke bekeringservaringen en sociaal door hervormingsbewegingen, bijvoorbeeld inzake geheelonthouding, de positie van de vrouw en de afschaffing van de slavernij. Een van de weinige Amerikanen die in orthodoxe

kringen bekendheid genoot was de Amerikaanse methodistische prediker George Whitefield. Hij werd gewaardeerd om zijn orthodoxie, en vanwege deze waardering etiketteerden sommigen de Nederlandse beweging van de jaren twintig en dertig als *le Réveil methodiste*.⁵

Is dit een geval van *religious transfer*?⁶ Nader vergelijkend onderzoek naar het voorbeeld dat de Second Awakening bood aan de Reveilbeweging in Europa is noodzakelijk om de relatie tussen beide bewegingen op waarde te schatten. Maar dat naar de Verenigde Staten werd opgekeken is zeker. De vertaler van de brief preees de Amerikanen als 'een der beschaafde volken der wereld'.⁷ Deze positieve waardering was nieuw in Nederlandse orthodoxe kringen. Willem Bilderdijk, de leidsman van het Reveil, hield in 1805 nog vast aan het traditionele Europese perspectief met zijn verwerping van Amerika als een land dat '*toute culture d'esprit, toute science, et tout commerce d'étude*' ontbeerde.⁸ De waardering van de vertaler illustreerde de Nederlands orthodox-protestantse opwaardering van Amerika. In het licht van de goddeloze geest in Nederland waartegen de kleine Reveilbeweging zich met haar protest verhief, schitterde de vrijheid en orthodoxie van de Amerikaanse gereformeerden als een aantrekkelijk alternatief. Het was zoals hun dichter Isaac Da Costa het in 1847 verwoordde:

'Des werelds loop keerde om. Dat Westen werd ons 't Oosten
Eens heilstijds, die onze aard van al de smart moet troosten,
Geleden eeuw aan eeuw van de oude Dwingelandij! Daarheen!'⁹

In de jaren 1830 en 1840 richtte de Dutch Reformed Church in America zich binnen Europa niet op Frankrijk, maar op Nederland. De aandacht werd naar ons land getrokken door verhalen over de belemmeringen die afgescheidenen ondervonden om kerkdiensten te beleggen, van boetes tot inkwartieringen van soldaten toe. De vervolging van de Franse gereformeerden was inmiddels geschiedenis geworden, maar deze strijd om religieuze

5 P.L. Schram, 'Methodistica in Nederland', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 33 (november 1991) 25-32.

6 De uitdrukking '*religious transfer*' gebruik ik analoog aan de uitdrukking '*political transfer*'; zie het themanummer over '*political transfer*' van: *European Review of History* 12 (2005) 2.

7 *Brief van het algemeen synode der Hollandsche Gereformeerde Kerk*, 28.

8 W. Bilderdijk, 'Helmstedt of Amerika' in: M. van Hattum ed., *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806* (Utrecht 2007) 951.

9 I. da Costa, *Hagar, Wachter! Wat is er van den nacht?, en andere poëzie*, bezorgd door J.H. van den Bosch (Zwolle [1913]³) 67.

vrijheid en deze onderdrukking vonden in het hier en nu plaats.

A new body of Pilgrims

Zodra de Amerikanen zich realiseerden dat de Nederlandse overheid op een vergelijkbare manier als destijds de Fransen op deze opwekkingsbeweging reageerden, betoonden ze hun sympathie. In 1846 vertaalde een gemeentelid van Isaac N. Wyckoff, predikant van de Reformed Church in Albany, New York, de oproep van de afgescheiden predikanten A. Brummelkamp en A.C. van Raalte 'Aan de geloovigen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika'.¹⁰ De oproep werd gepubliceerd in het blad van de Reformed Church, de *Christian Intelligencer*. Daarin vroegen zij de Amerikanen om hulp in verband met de religieuze onderdrukking en de erbarmelijke sociale omstandigheden waarin de afgescheidenen zich bevonden. De gereformeerde Amerikanen identificeerden zich om verschillende redenen spoedig met de afgescheidenen: ze stonden in dezelfde geloofstraditie, ze werden vervolgd en beproefd om hun geloof en ze verzetten zich tegen een staatskerk, kortom: '*Here were persecuted Protestants who wanted to come to the land of the free.*'¹¹ Vanaf 1846 emigreerden er groepen afgescheidenen naar de Verenigde Staten, waar leden van de Reformed Church in America hen in de havens opving en ze begeleidde naar hun eindbestemming in het Midden-Westen. Veel van deze nieuwkomers vestigden zich in de door afgescheidenen gestichte Nederlandse gemeenschappen en sloten zich aan bij de Reformed Church. Leden van de Hervormde Kerk volgden het voorbeeld van de afgescheidenen: in 1857 emigreerden er 20.000 afgescheidenen en hervormden (in een verhouding van respectievelijk 60 % en 40 %) naar de Verenigde Staten.¹²

Evenals andere nationale groepen die naar de Verenigde Staten emigreerden, werden Nederlandse emigranten – tussen 1846 en 1914 betrof het meer dan 200.000 personen – ondersteund door verenigingen, die hen beschermden en assisteerden. Van de ondersteunende organisaties betoonde de Reformed Church zich het meest slagvaardig.¹³ Deze inzet was niet alleen

10 Deze oproep is opgenomen in: A. Brummelkamp en A.C. van Raalte, *Landverhuizing, of waarom bevorderen we de volksverhuizing en wel naar Noord-Amerika en niet naar Java?* (Amsterdam 1946).

11 Albert Hyma, *Albertus C. van Raalte and his Dutch Settlements in the United States* (Grand Rapids 1947) 56.

12 Robert P. Swierenga, 'Pioneers for Christ': Dutch Protestant Colonization in North America as an Act of Faith' in: George Harinck en Hans Krabbendam ed., *Sharing the Reformed Tradition: the Dutch North-American Exchange, 1846-1996* (Amsterdam 1996) 43.

13 H.S. Lucas, *Netherlanders in America* (Ann Arbor 1955) 83-85.

altruïstisch gemotiveerd. Gedeeltelijk staken de gereformeerde Amerikanen energie in deze immigranten, omdat ze hoopten dat de nieuwkomers behulpzaam zouden zijn bij het stichten van een westelijke tak van de Reformed Church. Dat was een urgente kwestie. Toen de Mississippi Valley en Ohio in de jaren 1810 opengesteld werden, was de Reformed Church er niet in geslaagd zich te vestigen in het westen. Naarmate de *frontier* verder naar het westen opschoof, werd dit een groter probleem, mede omdat bijvoorbeeld de methodisten er goed in slaagden in de nieuwe gebieden voet aan de grond te krijgen. Om de concurrentie het hoofd te bieden werden in 1841 twee nieuwe westelijke *classes* gevormd door de Reformed Church, in de staten Illinois en Michigan. Maar ze groeiden niet werkelijk en opnieuw leek de uitbreiding naar het westen te falen. Tot de afgescheidenen op het toneel verschenen. De komst van wat op de algemene synode van 1847 werd omschreven als '*a new body of Pilgrims*' – een historische typering waaruit grote verwachting sprak – was precies de impuls die de westelijke tak van het kerkgenootschap nodig had.

Over het geheel genomen is de geschiedenis van de Nederlandse emigratie naar de Verenigde Staten een protestants verhaal, maar toch was tot 1914 ongeveer een vijfde van de emigranten rooms-katholiek. Maar de houding van de Nederlandse katholieken ten opzichte van emigratie naar de Verenigde Staten was niet zo positief als onder Nederlandse protestanten. De Verenigde Staten waren namelijk een uitgesproken protestants land, waar de katholieken als 'sektariërs' beschouwd werden. Daarnaast bestond er geen Amerikaanse katholieke kerk die de nieuw aangekomen medegelovigen te hulp schoot, zoals bijvoorbeeld de Reformed Church deed. De Nederlandse geestelijkheid was bezorgd dat de migranten uit hun parochies in het vijandige Amerika hun geloof zouden kwijtraken. Om die reden drongen ze er bij aspirant-emigranten op aan om niet de Atlantische Oceaan over te steken, maar voor Europese landen als emigratiedoel te kiezen, zoals België of het Ruhrgebied in Duitsland, die beide overwegend katholiek waren. Nederlandse katholieken die toch naar de Verenigde Staten vertrokken lieten de banden met Nederland sneller los dan de protestanten. Hun kerk had een internationaal en geen Nederlands karakter en veel katholieken vestigden zich in de steden – met uitzondering van enkele katholieke plattelandsgemeenschappen, bijvoorbeeld in Wisconsin – waar amerikanisering moeilijker tegen te houden was dan op het platteland.¹⁴

14 Hans Krabbendam, *Vrijheid in het verschiët. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006) 132-142.

Amerikaanse invloeden

In 1848 kreeg Nederland een nieuwe, liberale grondwet, die een volledige scheiding van kerk en staat introduceerde en het zwaartepunt in de politieke besluitvorming verlegde van de koning naar het parlement. De onzekerheid die voortvloeide uit het verlies van België maakte plaats voor een nationale geestdrift en een verwachting van een tweede Gouden Eeuw. Kerken en geloofsgroeperingen waren sinds 1848 vrij om zich te organiseren zonder overheidstoestemming. De Hervormde Kerk had nog steeds moeite om het verlies van haar vooraanstaande positie te accepteren, evenals de nu verder doorgevoerde scheiding van kerk en staat en was verontrust over de groei van het aantal vrije kerken en religieuze bewegingen na 1848.

Een warme sympathie voor de Amerikaanse scheiding van kerk en staat en de vrije kerken bestond alleen in de marges van het Nederlandse protestantisme. Geïnspireerd door de Amerikaanse presbyteriaanse kerk-historicus Robert Baird, was Hendrik P. Scholte als een van de leiders van de Afscheiding sinds de jaren 1840 een voorstander van de scheiding tussen kerk en staat.¹⁵ Gedurende zijn verblijf in Europa in de jaren dertig (met als aanvankelijk doel de Franse protestanten te ondersteunen) bracht Baird ook een bezoek aan Nederland en introduceerde hij daar het christelijke streven naar sociale hervormingen – een kenmerk van het Amerikaanse christendom, waar in Europa nog weinig affiniteit mee bestond. Zijn ideeën werden verwelkomd in opwekkingskringen (Reveil en Afscheiding), maar andere protestanten waren vooral bevreesd waren voor de gevolgen van het emotionele en laagkerkelijke karakter van Amerikaanse opwekkingsbewegingen. Maar de impact van opwekkingsbewegingen op de Nederlandse samenleving bleef zeer beperkt vergeleken met de Verenigde Staten. Nederland was een klein land met een publiek domein waarin de namen van een kleine groep politici belangrijker waren dan anonieme massabewegingen. En in tegenstelling tot de Verenigde Staten waren opwekkingsbewegingen hier niet diepgeworteld in de middenklasse. Sommige Amerikaanse gebruiken werden gekopieerd, maar niet de radicale en theatrale elementen, terwijl men evenmin de actieve participatie van Amerikaanse vrouwen in de samenleving overnam.

15 Hans Krabbendam, 'Emigration as Protest? Opinions about the Relation between Church and State as a Factor in the Dutch Emigration Movement' in: H. Krabbendam en L.J. Wagenaar ed., *The Dutch-American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swierenga* (Amsterdam 2000) 64.

Maar een zekere invloed van de Amerikaanse opwekkingsbeweging in de Nederlandse samenleving was niet te ontkennen bij de twee vroegste Nederlandse *single-issue* bewegingen, die beiden deels ontsproten aan het Reveil: de geheelonthouders- en de antislavernijbeweging. De Nederlandse geheelonthoudersbeweging kwam in de jaren 1850 op en werd van advies voorzien door Baird. De toegepaste tactieken, ideeën en strategieën werden gekopieerd van de Verenigde Staten. Geïnspireerd door religieuze idealen kwamen morele kwesties op de Nederlandse politieke agenda te staan. Aanvankelijk verzette het Nederlandse parlement zich tegen het inperken van drankgebruik. De Amerikaanse wetgeving werd betiteld als '*utterley severe and despotic in nature*'. Maar in 1881 werd de eerste wet aangenomen die drankverkoop aan licenties bond.¹⁶ De Nederlandse antislavernijbeweging werd gestimuleerd door de publicatie van de Nederlandse vertaling van Harriet Beecher Stowes *Uncle Tom's Cabin* (1852) in 1853. Dit boek beleefde in Nederland binnen een jaar vijf herdrukken en de evangelische boodschap die het bracht beïnvloedde de publieke opinie over de slavernij diep. Dit boek gaf veel Nederlanders bovendien een eerste impressie van Amerika. De slavernij werd in 1863 in Nederland afgeschaft.¹⁷ De georganiseerde burgerlijke actie voor sociale hervorming had dus een Amerikaans trekje. Ze betekende de introductie van het morele en religieuze narratief in de Nederlandse politiek en was door haar verankering in de samenleving een stimulans voor de ontwikkeling van de Nederlandse democratie.

De Hervormde Kerk was niet of nauwelijks betrokken bij dit begin van christelijke sociale actie. Samen met de Rooms-Katholieke Kerk (40% van de Nederlandse bevolking), was de kleine afgescheiden gemeenschap de meest dynamische kracht in de Nederlandse samenleving van de jaren 1850 tot 1890, toen de socialisten deze rol overnamen. Hun snelgroeiende vrije kerk, met 90.000 leden (2.5% van de Nederlandse bevolking) in de jaren 1869, zou in de periode tot 1892 in omvang verdubbelen. Van alle Nederlandse kerkgenootschappen weerspiegelde de afgescheiden kerk het sterkst de Amerikaanse dynamiek van de nauwe wisselwerking tussen kerk en sociale actie. Ze waren een financieel onafhankelijke gemeenschap (de

16 H. Krabbendam, 'A Plant of American Origin. Fit for Dutch Soil?' *American Protestantism and the Dutch Reformed Temperance Effort, 1835-1935*, in: Harinck en Krabbendam, *Sharing the Reformed Tradition*, 60.

17 M. Janse, *De afschaffers Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 91-100, 124-127; H. Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 91-95.

overheid betaalde nog steeds de hervormde predikantensalarissen), hadden te Kampen een eigen Theologische School, organiseerden zich op een rationele wijze door een brede inzet van leken, zetten een reeks christelijke organisaties op en voelden zich prettig bij het scherpe onderscheid tussen kerk en staat.

Het wekt geen verbazing dat vooral deze gemeenschap sympathie had voor de Amerikaanse gereformeerde kerken – de Dutch Reformed Church en de striktere Christian Reformed Church, gesticht door Nederlandse gereformeerde immigranten in 1857. Maar uiteindelijk stond geen van de Nederlandse kerken open voor een Amerikaanse *revival*-achtige impuls van hun kerkelijk leven of van het christelijke organisatieleven. De Nederlanders konden de massabekeringen onder grote druk, zoals de evangelische bewegingen in de Verenigde Staten die praktiseerden, niet waarderen. Publieke manifestaties van emoties of religieuze uitingen raakten niet ingebed in het Nederlandse protestantisme. Kwalificaties van het Amerikaanse christendom als kinderlijk, vulgair en oppervlakkig doorspekten Nederlandse reisverslagen dan ook continu.¹⁸

Sekten en Sankey-liederen

De Nederlanders namen Amerikaanse praktijken slechts in beperkte mate over, maar ze kwamen er na 1848 binnenslands nu en dan toch mee in aanraking. Sommige Amerikaanse opwekkingsbewegingen poogden voet aan de grond te krijgen in Nederland, zoals de Kerk van Jezus Christus in de Laatste Dagen, opgericht in 1830 door Joseph Smith jr. (1805-1844) in de staat New York, de Jehova's Getuigen, gesticht in 1870 door Charles T. Russell (1852-1916) in Pennsylvania, de Pinksterbeweging, die in 1907 op gang kwam met de zwarte predikant William J. Seymour (1870-1922) uit Louisiana, en de kerk van de Zevendedagsadventisten, opgericht in New England in 1863. Deze bewegingen waren gerelateerd aan de activistische en veranderingsgezinde (postmillenniaristische) Third Great Awakening (1850-1900). Deze opwekkingsbeweging stimuleerde krachtig de Social Gospel Movement en de evangelisatie. Met hun oversteek van de Atlantische Oceaan hadden deze 'sekten' dezelfde intentie als de Amerikaanse gereformeerden in 1829: het donkere en lijdende Europese continent bereiken met een boodschap van licht en hoop.

De Mormonen bezochten Nederland sinds de jaren 1840 en stichtten

¹⁸ Zie: A. Lammers, *Helden van het geloof. Amerika in de greep van de dominees* (Amsterdam 1988).

in 1862 hun eerste gemeente in Amsterdam. De eerste Nederlandse editie van het *Boek van Mormon* (1830) werd in 1890 gepubliceerd.¹⁹ In de jaren 1870 bereikten de Zevendedagsadventisten Europa en in 1887 stichtten zij in Nederland hun eerste kerk. In 1907 opende de Pinksterbeweging in de deuren van haar eerste Nederlandse kerk, in Amsterdam. Russell bezocht Nederland in 1891, maar een Nederlandse afdeling van de Jehova's Getuigen zag niet eerder dan in 1922 het levenslicht.

De kerken hielden deze nieuwe Amerikaanse groepen succesvol buiten het domein van de ingeburgerde confessionele tradities: doopsgezinden waren in de Nederlandse traditie een vertrouwd verschijnsel, maar Amerikaanse baptisten werden sociaal gemarginaliseerd als 'sekte'. De Amerikaanse 'sekten' wonnen in Nederland nauwelijks zielen en traden op aan de rand van de geïnstitutionaliseerde religieuze markt. De Amerikaanse invloed was echter wel voelbaar in de informele en persoonlijke lagen van het Nederlandse religieuze leven. Toen de in Amerikaanse stijl opgezette Higher Life Conferences met Robert Pearsall Smith in 1875 in Engeland georganiseerd werden, achtereenvolgens te Brighton en Keswick, stak een aantal hervormde predikanten uit Nederland de Noordzee over en raakte onder de indruk: ze twijfelden er niet aan dat God op die plaats aanwezig was (Genesis 28:16).²⁰ Een andere vertegenwoordiger van deze Holiness Movement was de Amerikaanse evangelist Dwight L. Moody (1837-1899). Nederlandse kerkleiders bekritiseerden zijn sensationele optredens, maar vanaf de jaren 1870 begon Moody naam te maken en in 1888 verscheen van hem een gedetailleerde levensbeschrijving in het Nederlands.²¹ De Amerikaanse manier van het creëren van religieuze persoonlijkheden werd in Nederland nagebootst. Twee jaar later werd een biografische schets van Abraham Kuyper (1837-1920) gepubliceerd. Deze biografie van een nog levende politicus en kerkleider markeert de introductie van 'de persoonlijkheid' in het Nederlandse religieuze en publieke leven.²²

19 Vgl. E.H. de Brij, *Ervaringen van een Hollandsche vrouw in het land der Mormonen* (Rotterdam z.j. [ca.1910]). In 1902 vertaalde Wm. J. de Brij de openbaringen en verhalen van Joseph Smith in het Nederlands.

20 H. Krabbendam, "Zielenverbrijzelaars en zondelozen.' Reacties in de Nederlandse pers op Moody, Sankey en Pearsall Smith, 1874-1878', *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis* 34 (mei 1991) 39-55.

21 Moody thuis. *Zijne omgeving en werkzaamheden* (Amsterdam 1888). Vertaald door Christine (Louise baronesse van Haersolte).

22 W.H. de Savornin Lohman, *Dr. Abraham Kuyper* (Haarlem 1890). Gepubliceerd in de sinds 1870 lopende reeks *Mannen van betekenis in onze dagen*.

Maar een directer aansprekend voorbeeld van religieuze amerikanisering vormde het geestelijke lied, het voertuig van het methodisme. *'Poetry is the handmaid of piety'*, zei John Wesley, schrijver van 6500 geestelijke liederen. De Amerikaanse opwekkingsliederen-nieuwe-stijl, gospelsongs, werden spoedig vertaald. Moody en zijn solozanger Ira D. Sankey gebruikten deze op hun evangelische kruistochten. De *negrospirituels*, gezongen door de Jubilee Singers van Fisk University in Nashville, werden op hun tournee door Nederland in 1877 omarmd en raakten snel ingeburgerd. Vanaf de jaren 1860 werden zulke hymnen populair, niet binnen de muren van het kerkelijk instituut, maar wel in het Nederlandse religieuze leven. Ongeveer tien procent van de Nederlandse geestelijke liederen tussen de jaren 1860 en 1930 was een gospelsong.²³ De gospelsongs ('Sankey liederen') werden opgenomen in gezangenbundels van evangelisten, zoals de bekende Johannes de Heer, en worden tot op de dag van vandaag gezongen.

Onder de indruk van Moody's prediking, wijden Amerikaanse jongemannen en studenten zich in de jaren 1880 aan de zending. De Nobelprijswinnaar John Mott (1865-1955) organiseerde de World Student Christian Federation (WSCF) met de slogan: *'The evangelization of the world in this generation'* (1888). Ook de Nederlanders reageerden op deze zendingsijver. In deze zendingsbeweging liggen de wortels van de protestantse oecumenische beweging die, niet in het minst dankzij Nederlandse initiatieven, leidde tot de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948 in Amsterdam. In 1891 werd de wereldconferentie van de Young Men's Christian Association in Amsterdam gehouden. In 1896 werd een Nederlandse afdeling van de WSCF opgericht, de Nederlandsche Christen Studenten Vereeniging (NCSV), die zich richtte op evangelisatie binnen de religieus onverschillige studentenwereld. In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd ongeveer één op de tien Nederlandse studenten lid van de NCSV, waarmee deze vereniging een aanzet gaf tot een morele opleving binnen de Nederlandse academische wereld.²⁴

Amerikaanse Dutchness

Protestants Nederland werd beïnvloed, maar niet veroverd door Amerika's religieuze geestdrift, enthousiasme en businessachtige aanpak. Gecon-

23 J. Smelik, *Eén in lied en leven. Het stichtelijke lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* (Den Haag 1997) 170-177.

24 A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* ('s-Gravenhage 1991) 312.

fronteerd met de Amerikaanse theologie, hun kerkleven en de nationale opwekkingsbeweging vanaf de jaren 1860, neigden Nederlanders er naar om, als tegenwicht, hun eigen religieuze karaktertrekken te beklemtonen: hun calvinisme en religieuze liberalisme.²⁵ De oriëntatie op Amerika van de liberale familie Hugenholtz vormde een uitzondering op dit patroon. De predikant F.W.N. Hugenholtz keerde in 1895 naar Nederland terug met een sociale en democratische christelijke boodschap. Zijn halfbroers Ph.R. and P.H. Hugenholtz richtten in 1877 de onafhankelijke Vrije Gemeente in Amsterdam op, vergaderend in het huidige Paradiso. Zij waren geïnspireerd door voorbeelden van het gemeentelven van de Amerikaanse Unitarian en Universalist Church.²⁶

In de jaren 1870 sloot de nieuwe religieus-politieke beweging van de neocalvinisten zich bij de afgescheidenen aan in hun positieve waardering van de Amerikaanse religieuze zienswijze. Deze positieve houding vond zijn oorsprong in de zienswijze van Abraham Kuyper, de leider van het neocalvinisme. Hij voelde zich aangetrokken tot de vrijheid die de kerken in de Verenigde Staten genoten en de kerk-staatverhouding in dat land. Toen hij hevig bekritiseerd werd voor zijn militante orthodoxie en zijn sociale en politieke activisme, overwoog Kuyper om, net als een aantal afgescheidenen dertig jaar eerder, in groepsverband te emigreren, eerst naar Zuid-Afrika, maar later naar de Verenigde Staten. Hij bleef in Nederland, maar menig volgeling van hem emigreerde naar Amerika, zij het niet zozeer om religieuze als wel om economische redenen. Er zijn overeenkomsten tussen Kuypers neocalvinisme en het credo van Walter Rauschenbusch voor de Social Gospel Movement: *'Whoever uncouples the religious and the social life has not understood Jesus.'* De neocalvinisten bewonderden de Verenigde Staten als een land dat in de calvinistische traditie stond, zoals hun eigen land, Zwitserland en Engeland. Het was daarmee een volgende fase in 'de brede stroom van de ontwikkeling van ons geslacht van Babylon naar San Francisco', zoals Kuyper uiteenzette in lezingen die hij in 1898 in Amerika hield aan Princeton Theological Seminary.²⁷ Kuypers be-

25 Zie: M. Cohen Stuart, *Zes maanden in Amerika* 2 delen (Haarlem 1875); H. Bavinck, *Mijne reis naar Amerika. Bezorgd en toegelicht door dr. George Harinck* (Barneveld 1998); A. Kuyper, *Varia Americana* (Amsterdam 1899); M.C. Mourik Broekman, *De Yankee in denken en doen. Karakterteekening van het Amerikaansche leven* (Haarlem 1914).

26 Zie: P.H. Hugenholtz jr., *Licht en schaduw. Indrukken van het godsdienstig leven in Amerika* (Amsterdam z.j. [1888]).

27 A. Kuyper, *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (NJ) gehouden, vijfde druk, bewerkt en ingeleid door George Harinck* (Barneveld 2008²) 45.

klemtoning van de religieuze verwantschap van Nederland en de Verenigde Staten liep parallel met de Amerikaanse *Dutchness*-hype aan het eind van de negentiende eeuw.²⁸ Nadat het neocalvinisme een substantiële politieke, kerkelijke en academische invloed had verworven in Nederland vanaf de jaren 1880, wierpen heel wat inmiddels geëmigreerde Nederlands-Amerikanen een afgunstige blik richting Nederland. Zij die hun vaderland hadden verlaten voor ‘brood en geloof’ leken een groot offer gebracht te hebben: Nederland was geestelijk en economisch weer tot leven gekomen. Maar weinigen keerden terug naar het moederland en kozen uiteindelijk ook in hun religieuze leven voor amerikanisering, al zou de Nederlandse invloed daarop lang duurzaam blijken. In Kuypers dagen had de Reformed Church in America het stadium van amerikanisering al in 1867 zozeer bereikt dat deze kerk het woord ‘Dutch’ uit haar officiële naam schrapt. De Christian Reformed Church probeerde de amerikanisering te vermijden of op zijn minst af te remmen. Hun intellectuele cultuur was tot de Eerste Wereldoorlog afhankelijk van Nederlandse boeken en periodieken. De eerste generaties hoogleraren aan hun intellectuele bolwerk, Calvin College in Grand Rapids, waren opgeleid in Nederland en doordrenkt van de Nederlandse cultuur. De calvinistische herleving in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw moedigde zelfs aan tot een blijvend contact tussen de Nederlandse gemeenschappen in de Verenigde Staten en in Nederland.²⁹ De Reformed Church in America en de Christian Reformed Church zouden een eigen Amerikaanse religieuze creatie van de gereformeerde traditie vormen, maar toch lang een Nederlands trekje behouden.

De katholieken kampten niet met deze problemen van ambiguïteit. De Nederlandse katholieke leiders waren meer geïnteresseerd in de relaties met het internationale katholicisme dan in het voeden van de Nederlandse wortels van de immigranten. Zij legden de klemtoon op de aansluiting van de achterban bij Amerikaanse parochies in de steden, in plaats van de stichting van nieuwe Nederlands-katholieke gemeenschappen op het platteland.³⁰

Slot

De Nederlands-Amerikaanse religieuze uitwisseling is niet tot een incident beperkt geweest, maar is constant van karakter en verschaft argumenten voor een Atlantisch georiënteerde geschiedschrijving. De nieuwe rol van de Verenigde Staten na 1776 resulteerde in een verschuiving van het initiatief van Europa naar Amerika. Op religieus niveau begonnen de Amerikanen wereldwijd missionaire projecten op te zetten. De Amerikanen schoten de Nederlandse afgescheiden geestverwanten te hulp en in een later stadium importeerden deze op hun beurt aspecten van hun opwekkingsreligie. Nederlandse protestanten omarmden de Amerikaanse geloofsvrijheid en sommigen projecteerden de godsdienstige toekomst van de wereld op Amerika. De opeenvolgende godsdienstige opwekkingen in beide landen en de wederzijdse invloed zijn opmerkelijk. Het is daarbij wel duidelijk dat de Amerikaanse invloed op Nederland groter is dan de Nederlandse op de Verenigde Staten – deze laatste blijft bovendien grotendeel beperkt tot de Nederlandse emigrantengemeenschappen. De religieuze en intellectuele uitwisseling en de bemiddelende structuren tussen beide landen zijn echter substantieel en verdienen nader historisch onderzoek.

²⁸ Zie: A. Stott, *Holland Mania. The Unknown Dutch Period in Art & Culture* (Woodstock 1998).

²⁹ Krabbendam, *Vrijheid in het verschiep*, 103-131, 142-144.

³⁰ Zie: H.A.V.M. van Stekelenburg, ‘Dutch Roman Catholics in the United States’, in: R.P. Swierenga (ed.), *The Dutch in America. Immigration, Settlement, and Cultural Change* (New Brunswick 1985) 64-77.